

NEMZETKÖZI FÓRUM / INTERNATIONAL FORUM

VERŐCKE A HAMBITON

IPOLYTÖLGYES KÖZSÉG ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉGE¹

FEHÉR KRISZTINA*✉ – KOVÁCS MÁTÉ GERGŐ**

*tanársegéd, doktorjelölt. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 1111 Budapest,
Műegyetem rkp. 3. K II. 82. E-mail: feher.krisztina@eptort.bme.hu

**tudományos segédmunkatárs, doktorjelölt. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 1111 Budapest,
Műegyetem rkp. 3. K II. 82. E-mail: kovacsmg@eik.bme.hu

A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén a műemléki és történeti épületek felmérése évszázados múltra tekint vissza. Az oktatásban is rendkívül fontos szerepet betöltő felmérőtáborok hagyományát oktatóink, dr. Istvánfi Gyula és dr. Kalmár Miklós hosszú évtizedeken keresztül éltették tovább megszeretve hallgatóikkal – így velünk is – a régi házak, szerkezetek megfigyelését, rajzolását és kutatását. Tanulmányunkban a Tanszék által 2017-ben a Pest megyei Ipolytölgyesen szervezett nyári felmérőtábor emlékét és tanulságait történeti és néprajzi kitekintéssel szeretnénk összefűzni. A tábor során felmért tíz portát főleg építészeti szempontból vizsgáltuk és dokumentáltuk, de ahogyan az minden épület tanulmányozása esetén fennáll, betekintést nyerhettünk a falu mindennapi életébe és értékeibe is.

Kulcsszavak: Ipolytölgyes, műemlékfelmérés, felmérőtábor, építészettörténet, műemlékvédelem

¹ Ezen tanulmánnyal szeretnénk tiszteletünket kifejezni dr. Hajnóczi Gyula professzor, a települési szintű történeti épületfelmérés építészhallgatók oktatásában történő meghonosítását célzó iskolateremtő munkássága, valamint dr. Istvánfi Gyula és dr. Kalmár Miklós által a történeti épületfelmérés módszertanának átadását kiemelten magába foglaló több évtizedes oktatói tevékenysége előtt. A tanulmány létrejöttéhez nyújtott szakmai támogatásáért köszönetet mondunk dr. Mezős Tamásnak. Az ipolytölgyesi felmérőtábor létrejöttében, lebonyolításában és tanulmányunkhoz nyújtott segítségéért és az örömteli emlékekért köszönetet mondunk Fehér Juditnak, a Pest megyei Érdi Járási Hivatal műemléki képviselőjének, Gyetvainé dr. Balogh Ágnesnek és dr. Rabb Péternek, az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék oktatóinak. Köszönetet mondunk Radnai Bertalannak, Ipolytölgyes polgármesterének áldozatos munkájáért, amit a település értékeinek megőrzése és méltó bemutatása érdekében tesz, továbbá Daragó László DLA részére, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az ipolytölgyesi pincefalu korábbi felmérési rajzait. Végül, de nem utolsósorban hálásan köszönjük a táborban részt vevő építészmérnök hallgatók, Fekete Bianka, Gyömbér Viktória, Jobbik Eszter, Kis Noémi, Koller Domonkos, Kovács Rita Georgina, Magyarai Andrea, Miklós Dorottya, Somogyi Bálint és Zöllner Zita példamunkáját. A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészet Kollégiuma A2022/N7022 azonosító-számú támogatásával valósult meg.

✉ Levelező szerző

BEVEZETÉS

A 18. századi katonai felmérési térképeken már jól azonosítható, történetét a közép-korig visszavezető Ipolytölgyes nagyjából négyszáz lelket számláló községe a Duna–Ipoly Nemzeti Park területén, a Börzsöny nyugati lábánál fekszik. Az egykori Tölgyes község történeti településszerkezete és telkeinek beépítése napjainkban is szépen felismerhető – a községben számos olyan épület, porta található, amely még őrzi a 19. századi jellegzetes építési módot.

Az itt található épületek dokumentálását 2017 nyarán a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének hallgatóiból álló csoport végezte Ipolytölgyes Község Önkormányzata és a Pest Megyei Kormányhivatal Érdi Járási Hivatalának Építési és Örökségvédelmi Osztálya együttműködésével. A község tíz portájának dokumentálása során olyan egyedi jegyeket sikerült rögzíteni, amelyek Ipolytölgyes népi építészetét a térségre jellemző építészeti jegyeket mutató környékbeli települések – így többek közt Nagybörzsöny – sorában rangos helyre emelik.

Az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék története során fontos feladatának tartotta hazánk épített örökségének dokumentálását. Mindez, vagyis két rokon tudományterület – az építészettörténet és a műemlékvédelem – közvetlen, gyakorlati példákon való vizsgálata a tanszék oktatási programjában is jelentős szerepet játszott és játszik napjainkban is. Mindezen munkálatok során nem csupán népi építészeti, hanem szerkezeti, alaktani ismeretek is hasznosíthatók, és az elkészült anyag későbbi tudományos kutatás és örökségvédelmi munkálatok alapját képezi. Szinte valamennyi egykori építész-mérnök-hallgató jó szívvel emlékezik ezekre a táborokra, az ott szerzett tudást pedig későbbi munkája során hasznosíthatja. Egyúttal igyekszünk írásunkkal az Olvasók figyelmét az Ipoly-mente eme fontos örökségi kincsekkel szolgáló és rengeteg tennivalót rejtő községére fordítani.

IPOLYTÖLGYES ELHELYEZKEDÉSE, NÉPRAJZI JELLEGZETESSÉGEI

Ipolytölgyes nagyjából négyszáz lelket számláló községe magával ragadó természeti környezetben, Budapesttől mintegy nyolcvan kilométerre található. Határában folyik az Ipoly, melynek áradásától az 1970-es évektől kezdve gát védi a települést, és itt csörgedezik a Ganádi-patak.² Lélekszáma a 2001-es népszámlálás szerint megközelítően 444 fő.

Az 1960-as évekbeli néprajzi hiedelmek és emlékek gyűjtésekor az idősebbek úgy tartották, hogy Tölgyes a világ közepe, amire templomuk a bizonyíték, aminek tornya a megszokottól eltérően nem a templom elején, hanem a végén van.³

² Emellett a Bánya-, Hosszú-, és Nyerges-patak is a községhez kötődve éri el az Ipolyt.

³ Bády 1977. 507.

Ipolytölgyes a palóc nyelvjárási régió Ipoly-vidéki nyelvjárascsoportjába tartozik.⁴ Csáky Károly néprajzkutató meghatározása alapján a vidék átmeneti területet képez a Palócföld és a Kisalföld között, amely javarészt a nyugati palócság jellegzetességeit viseli magán, azonban egyes szokásaiban kisalföldi tulajdonságokat is felfedezhetünk.⁵ Viseletét tekintve Letkessel, Ipolykiskeszivel és Ipolyszalkával mutatott egykor hasonlóságot.⁶

A település gazdálkodására földművelés és állattenyésztés volt jellemző, amely a községet határoló, kiváló adottságú réteken történt.⁷ Ikvai Nándor a Börzsöny⁸ egyik jellegzetes földművelő eszközeiről ismert településeként írja le, mivel az Ipolytölgyesre és Vámosmikolára jellemző, trapéz alakú, fából készült borona egyértelműen megkülönböztethető az egyszerű járomtól.⁹ Katalógusa szerint a 18. században a település fő terményeit és mezőgazdasági javait a bor, a rozs, lencse, borsó, kukorica és kender termesztése és a méhészet adta.¹⁰ Erdélyi Zoltán 1961–1962-es néprajzi gyűjtése során megállapította, hogy habár a tárgyi anyagok a második világháború pusztításai miatt nagyrészt elvesztek, még szépen faragott és díszített, gyakran évszámmal ellátott eszközöket lehet találni a faluban.¹¹

KUTATÁSTÖRTÉNET

Ipolytölgyes néprajzáról, népszokásairól, hiedelemvilágáról gazdag gyűjtés és irodalom áll rendelkezésünkre.¹² Vargha László 1958-ban Pest megye népi építészetéről írt tanulmányt, amely kéziratos formában maradt ránk. Ebben Ipolytölgyes egyik, 19. század elején épült Kossuth utcai házáról is szó esett. (Kossuth utca 39–40.)¹³ Az 1960-as években több ízben is történt néprajzi adatgyűjtés a Börzsöny térségében a Néprajzi Múzeum megbízásából. A múzeum Ethnológiai Adattárában őrzött anyagban a mindennapi élethez tartozó szokások, hiedelmek, hagyományok mellett igen

⁴ Kiss 2017. 203.

⁵ Koczó 2005. 53; Csáky 2003. 38.

⁶ „*Letkés, Tölgyes, Ipolykiskesz, Ipolyszalka. Ez a négy község volt egyforma viseletű. Baráti, Bernece, Kemence megint egyforma viseletű volt.*” Ld.: Diószegi 1962. 1.

⁷ Számos, a települést határoló rét és dűlő elnevezése fennmaradt, többek közt: Dávidréve és névváltozatai (Dávidréve 1270, Dávid Saag-i n.: 1318, 1386, A határ elhalad Dávid faluja előtt, 1332, Dáuidrewe: 1396, Dawidriue: 1447, Dávidrévy Zewk Sebestyén: 1498, Dávidréve: 1679, Dávidrév; Szentmárton és névváltozatai: Szentmárton: 1225: Sagisidoud: 1266, Szent Márton: 1318, Szent Márton: 1664: Szentmárton p. [Blk.], 1993: Szentmárton-dűlő). 1967-ből maradtak fent a következő elnevezések: Csergemalom, Erdészlak, Malom, Pincékalja. 1995: Csergemalom, Erdészlak, Gátórház, Malom, Pincékalja. (Klinger 2000. 113–114.)

⁸ Ikvai felsorolása alapján a Börzsöny jelentős települései: 1. Bernece-Barati, 2. Tésa, 3. Kemence, 4. Perőcsény, 5. Vámosmikola, 6. Nagybörzsöny, 7. Ipolytölgyes, 8. Letkés, 9. Ipolydamásd, 10. Szob, 11. Márianosztra, 12. Kóspallag, 13. Szokolya (Ikvai 1977).

⁹ Ikvai 1993. 99–100.

¹⁰ Ikvai 1993. 99–102.

¹¹ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára 7209-es jelzet.

¹² Ikvai 1977. 627–646; Bády 1977. 507.

¹³ Vargha 1958. 27, fellelhető: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E19113.

részletes és gazdag leírások, elbeszélések találhatók a népi építészetéről, az építés menetéről és a ház használatáról is.¹⁴ Koczó József 2005-ben adta ki *Sagh* alias *Twlges* című monográfiáját a Koczó Renátával közösen szerkesztett *Honti Füzetek* sorozat 7. köteteként.¹⁵ A szerzők célja az Alsó-Ipoly, az egykori Dél-Hont jelentős településeiről¹⁶ fennmaradt források, helytörténeti feljegyzések, események közzététele. A mintegy nyolcvanoldalas kötet a település földrajzi adatai, régészeti kutatása, gazdálkodása, néprajzi képe, hiedelemvilága és hagyományának tárgyalása mellett jelentős képmellékletet és bibliográfiát is közread.

2010-ben a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének Műemlékvédelmi Szakmérnöki Posztgraduális Képzésén Tóth Gábor szakmérnök hallgató dr. Istvánfi Gyulának *A magyar falu építészete* című órájára Ipolytölgyesről készítette el házi dolgozatát, amelyben a település értékvizsgálatát és helyi védelemre adott javaslatát írta le.¹⁷

A település mai életében rendkívül fontos a történeti értékek védelme és megőrzése, amelyben Radnai Bertalan polgármester áldozatos munkájával mintaadó szerepet játszik. A falu saját hivatalos kiadványa, a *Tölgyesi Hirmondó* és a két részben megjelent *Tölgyesi gyökerek*¹⁸ című kiadvány a község szellemi és kulturális örökségének, képi forrásainak gyűjtését, művelését is szolgálja.

Felmérőtáborunk is ehhez a szemlélethez és tevékenységhez csatlakozva jött létre. A felmérési rajzokból *Tölgyesi ténykép album* címmel készült kiadvány 2018-ban.

IPOLYTÖLGYES TÖRTÉNETE

Ipolytölgyes területén, határában, illetve a környező dűlőkön előkerült tárgyi emlékek arról adnak tanúbizonyyságot, hogy a terület jóval a honfoglalás időszakát megelőzően lakott volt. Erről változatos őskori (főként rézkori és késő bronzkori), római császárkori, valamint népvándorlás kori (főként kelta és kvád)¹⁹ leletek árulkodnak.²⁰ Hasonló módon lakott volt a terület az Árpád-korban is,²¹ amikor – Anonymus leírá-

¹⁴ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára E7070, E7209, E9076, E10404, E14856, E19113 jelzetek.

¹⁵ Koczó 2005.

¹⁶ Vámosmikola, Perőcsény, Tésa és Ipolytölgyes.

¹⁷ Tóth 2010–2011.

¹⁸ *Tölgyesi gyökerek* 1. és 2. szám.

¹⁹ A megye északkeleti részén, a Duna túlsó partján késő római hídfőállásból (Nógrádverőce) és késői kvád, illetve korai szvből lelőhelyeken kerültek elő – többnyire fésűk, néha 4. századi telepről szemcsés kerámiával együtt (pl. Vác-Csörög, Ipolytölgyes), illetve családi sírcsoport, mely már az 5. század második feléből származik (Ottományi 2008. 151).

²⁰ Az Öreg-hegyen újkőkori edénytöredékek, rézkori és késő bronzkori tárgyi leletek, halomsírok és kelta kultúra leletei kerültek elő. A tsz-major területén 1965-ben őskori és római császárkori település nyomai kerültek elő, ezenkívül késő bronzkori urnasíros kultúra tárgyi bizonyítékai, kelta kerámiatöredékek és kvád település nyomai bukkantak elő. A kutatást Erdélyi István régész vezette (Koczó 2005. 7).

²¹ Az 1969. évi ásatások során 10–11. századi település maradványai, valamint megközelítően 40 sír került elő a Letkés-Tégláégető elnevezésű területen (Castiglione 1971. 142).

sa alapján – Huba vezért küldték erre a területre.²² Úgy tűnik, az Árpád-korban a mai Ipolytölgyesnek két elődtelepülését, *Zsidódot* és *Ságot* említhetjük. Ezen települések pontos helyszínéről megoszlanak a vélemények. Egyes régészeti megállapítások az Ipolytól nagyjából két kilométerre lévő, áradásoktól védett területre, a Szentmárton-dűlő környékére helyezik *Zsidódot* (*Ságizsidó*d, *Sagisidoud*), és a mai Szentlélek Római Katolikus Templom környékére, az Ipoly nagy kanyarulatába *Ságot*.²³ Utóbbi település nagyobbik, felső része viselte 1387-től a *Tölgyes* nevet.²⁴ A *Tölgyes* elnevezés nagy valószínűséggel az Ipoly menti ártéri tölgyerdőből ered, ahogyan a *Ság* elnevezésnek szintén van *erdő* jelentése.²⁵ A két falu a tatárjárást követően *Ság* néven egyesült. Az ősi falvak elhelyezkedését, egymáshoz való viszonyát érintő kérdésekben azonban nem lehetünk teljesen bizonyosak. A kutatást az elődtelepülések azonos névalakja rendkívül megnehezíti, hozzátevé, hogy a középkori írásos emlékek Ipolyság települését is *Ság* néven említik. Mindenesetre valószínűsíthető, hogy az első település helye a Szentmárton-dűlőben lehetett.

A település elnevezése, habár a különböző forrásokban különböző névalakok jelentek meg, a 20. század fordulójáig megőrizte a *Tölgyes* alakot.²⁶ A megkülönböztető *Ipoly* előtagot 1907-től használják.²⁷ A helyiek kissé túlzó elbeszélése szerint a falu *kétszáz évvel ezelőtti*²⁸ *elhelyezkedése a mai Ipolytölgyestől keletre lévő Szentmárton-dűlőre (Szentmárton-hegy) tehető*.²⁹ *Ekkor a mai falu helyén – a hagyomány szerint – még nagy tölgyerdő volt, ami a település nevét is adta. Első okleveles említése 1225-ben Sagisidoud, 1412-ben Sagh alias Twlges néven jelent meg. A Szentmárton-dűlő területén végzett ásatások alátámasztották a korábbi elhelyezkedésről szóló elbeszéléseket: Bakay Kornél régész Árpád-kori magyar falu maradványait, 13–17. századi templomot és körülötte lévő középkori temető nyomait tárta fel*.³⁰ A hagyomány szerint a falu a vízhiány miatt húzódott az Ipoly közelébe.³¹ Az okleveles források alapján a falu nyugatra húzódása valójában már a tatárjárást követően megtörtént, sőt az első település pusztulásának oka is a tatárjárárs lehetett.

²² Anonymus 91–92.

²³ „A tölgyesiek a 16. századig a sági templomot használták, amely ettől kezdve már csak temetkezési helyül szolgált a 18. század közepéig, végéig. Az 1697-es canonica visitatióban leírt kőből épült, boltozatos szentélyű és sekrestyéjű, sík mennyezetes hajójú temploma a XVI. században épülhetett. Ennek helyén emelték a XVIII. század végén a mai templomot.” Ld.: Tari 2000. 77.

²⁴ Koczó 2005. 22.

²⁵ Mindez vitatott etimológia, azonban – többek közt Kiss Lajos szerint – az országszerte nagy számban található helységnév jelentése domb, erdős magaslat, erdő lehet (Kiss 1997. 434).

²⁶ 1412: Sagh alias Twlges, mely a Lévai-Cseh család birtoka volt, 1443: Thewlges, 1523: Thewlgyes, 1664: Tölgyes, 1733: Tölgyes, 1808: Tölgyes, 1856, 1895: Tölgyes. Ld.: Klinger 2000. 113.

²⁷ Klinger 2000. 113.

²⁸ Ikvai 1977. 629.

²⁹ „Régen nem itt volt a falu, hanem az erdő alatt, ott van egy jó lapos részlet. Szentmárton volt a neve. Azt úgy költözködtek be ide a régi őseink, mert nem volt ottan víz. Itt tölgyek voltak, meg itt folyt el az Ipó. Azér nevezik Ipójtölgyesnek.” Ld.: Diószegi 1962. 1.

³⁰ Hála 1977. 616.

³¹ Ikvai 1977. 629.

A mai helyen *Ság* néven alakult ki az új falu, melynek jelentése domb, erdős magaslát, erdő.³²

A falu középkori állapotáról csupán elképzeléseink lehetnek, néhány tényező vizsgálata azonban érdekességekre deríthet fényt az egykori településszerkezetre vonatkozóan. Az első képi források csak a 18. századtól állnak rendelkezésünkre. Ipolytölgyes az Első és Második Katonai Felmérés (1763–1787, 1806–1869)³³ térképén jól azonosítható, a falu mai képe híven tükrözi a történeti településszerkezetet és a telkek osztását, beépítését. Az Első Katonai Felmérésen látszik, hogy az egész település a mai Kossuth utcából állt, amelynek az akkor még szabályozatlan Ipoly felől végét a templom zárta le, vagyis a település zsákfalu volt.

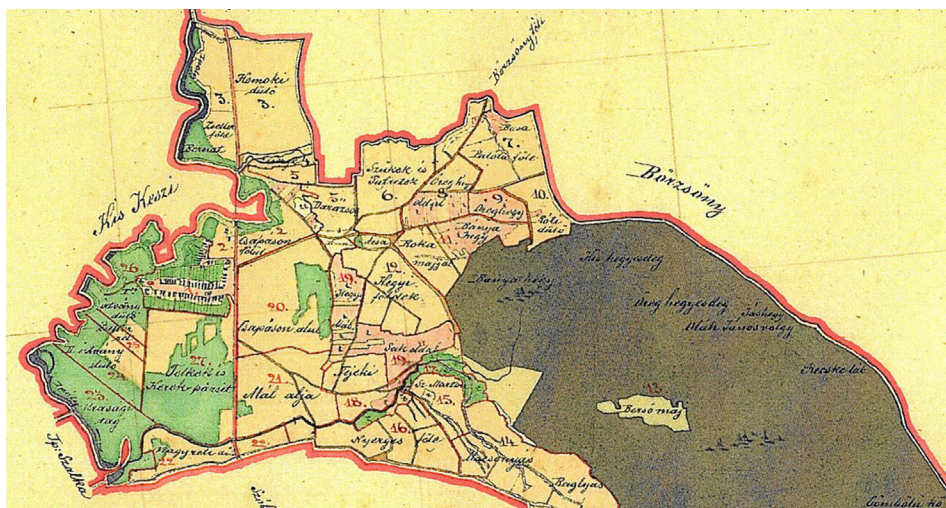
A tatárjárás környékén ide települt község eredeti szerkezete azonban nagy valószínűséggel nem ezt a struktúrát követte. Erre a Szentlélek Római Katolikus Templom középkori eredete utal, melynek egykori ajtaja (középkori szokásnak megfelelően) a nyugati oldalon nyílt, a mai bejáratnál átellenesen. A Kossuth utca végében álló templom középkori eredetéről az ajtó maradványain és a felette lévő résablakon kívül az is árulkodik, hogy a torony szintén a nyugati oldalon, a mai oltár mögött van, ami igen szokatlan a barokk templomok esetében.³⁴ Az eredeti ajtó felett, ami a középkori szokásoknak megfelelően a nyugati oldalon volt, már akkor torony lehetett, ennek pontos meghatározásához azonban további kutatások lennének szükségesek. A mai bejáratot a barokk kori átalakításkor helyezték az ellentétes keleti oldalra, amellyel párhuzamosan számolhatták fel a gótikus szentélyt is. A templom középkori megközelítése tehát nem a falu felől (ahogy jelenleg), hanem az Ipoly felől történt. Az Első Katonai Felmérésen ábrázolt zsákfalú szerkezet ekképpen valószínűleg nem egyezik meg az eredeti településszerkezettel, hiszen a 18. századi térképen a fő utca végét a templom és a körülötte karéjban elhelyezkedő házak jelentették. Mivel a templom eredetileg a nyugati oldalról tárult fel, ez felveti annak a lehetőségét, hogy a középkorban a falu még jobban az Ipoly partjához kapcsolódott. A Kossuth utca végét tehát, ahol jelenleg a templom mellett az Ormándy Miklós által alapított iskolaépület, a Szent Erzsébet Egészségügyi Gyermekotthon és a buszok megfordulási helye a falu határát jelzi, egészen másképp képzelhetjük el középkori formájában.

Az oszmán hódoltság időszakában, míg a környező települések, így a szentmártoni *Ság*, az Ipoly menti Dávidréve, valamint Ganád elnéptelenedett, addig Tölgyes folyamatosan lakott település maradt. A 16–17. század során, a hódoltság korában a terület fontosságát az adta, hogy a felvidéki, gazdag kereskedővárosokba vezető út itt haladt el. A térséget néhány kisebb erődéptmény, Damásd, Pásztó, Drégely és *Ság* (a mai Ipolyság) vára védte. A kereskedelmi útvonal Tölgyes területén is áthaladt.

³² Tóth 2010–2011. 2.

³³ Online dokumentumok: <http://mapire.eu/hu/> (Utolsó megtekintés: 2020. 07. 10.)

³⁴ „A templom környékén sok nagy követ találtak, a templom előtti keresztnél pedig »konyha nagyságú fundamentum« van. Lelőhelyünkön és tőle K-re a belterületen helyezkedett el a mai falu elődje, amelyet eredetileg *Ságnak* neveztek. Az 1412–1424 között vagylagosan, majd 1443-tól kizárólagosan használt új nevét tölgyerdőről kapta... *Ság* lakatlanná válásakor az átköltözők növelték az akkor már fennálló későbbi Tölgyes lakóinak számát.” Ld.: Tari 2000. 76.

1. ábra. Marther Lipót 1861-es térképe Ipolytölgyesről és dűlőiről (Forrás: *Tölgyesi gyökerek* 1.)

Figure 1. Map of Lipót Marther from 1861 depicting Ipolytölgyes and its fields
(Source: *Tölgyesi gyökerek* 1.)

Miután az oszmánok 1544-ben elérték az Ipoly vonalait, az Alsó-Ipoly vidéke a hódoltság peremterületévé vált, a térség tehát hosszú ideig harcok helyszíne lett. Ekkor a környék két erőssége a Dzsigerdelen³⁵ párkánya,³⁶ valamint a Drégely alatti párkány volt. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki béke értelmében a terület a Magyar Királyság határterületévé vált, de a folyamatos oszmán betörésekkel, portyákkal továbbra is szembe kellett néznie. A küzdelmes időszakkal vallási megosz-

³⁵ Dzsigerdelen Esztergom (Párkány) területén lévő földrajzi elnevezés, és szó szerint „Tüdő-átlyukasztót jelöl”. Az oszmán hódoltság területén a betelepülő lakosság által képzett legnyilvánvalóbb földrajzi elnevezés eredet a konkrét eseményhez köthető nevek (például Akasztófadomb – Nagyharsány), a katonák bátorításából képződött nevek (például Dzsánkurtaran – lélekmentő, menedékhely), a számnevekből képzett elnevezések, illetve a testrésznevekből képzett helynevek. Sok esetben a testrészek valóban az emberi szervezetre utalnak (mint Dzsigerdelen példáján), sok esetben pedig természeti képződményt is jelölő testrésznevekről van szó. Például: Bulgar-bogázi (szó szerint bolgár-torok, azonban ez esetben „szoros” jelentéssel bír, és Tótfalutól délre, a Dunán található területet jelöli). Bővebben ld.: Fekete 1936. 289.

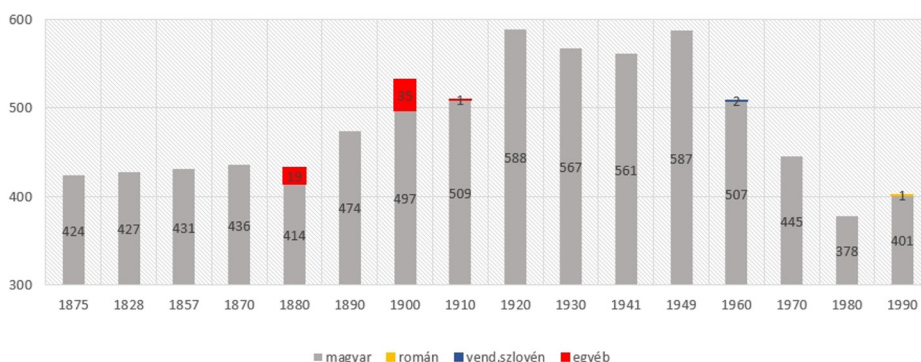
³⁶ Az oszmánok által épített erődítmények két alaptípusa ismert: a kale, illetve a parkan (párkány), vagy palanka. A bevett és a harcok során megsérült várakat rendszerint újjáépítették, kipótolták, helyreállították – ezek a szilárd kő- vagy földanyagú – vagyis égetett téglából épült várak, összefoglaló nevük *kale* (többek közt Buda, Esztergom, Szeged, Eger esetében). Ezen objektumok mindegyike fontos hatalmi és közigazgatási centrum volt. Az újonnan alapított, vagy a hódoltságot megelőzően védművekkel nem rendelkező, esetleg korábban is hasonló falakkal védett egyéb települések esetében pedig könnyűszerkezetes, földbe ássott facölöpök-ből és helyenként sövényfal kitöltésből, köztük pedig földfeltöltésből álló, úgynevezett palánkvárak építettek, török neve *parkan* vagy *palanka*.

tottság is párosult. A márianosztrai pálosok és a sági premontreiek hanyatlásával megjelentek az evangélikus és református gyülekezetek.

A hódoltság végével vált jellemzővé a községi iskolák megjelenése, majd az 1900-as évekre az oktatás színvonala is jelentősen megnövekedett. Tölgyesen ebben az időszakban, 1907-ben építettett új iskolát a község szülötte, dr. Ormándy Miklós,³⁷ akinek személyét a település jelenlegi életében is kultusz övezi. Az épület, amelyet már Marther Lipót 1861-es térképe is jelöl (*1. ábra*), és ma is a község Ipoly-oldali határában áll, egy tanteremből, egy tanári szobából és tanítói lakásból állt.

A 18. század második felében, Mária Terézia úrbérrendezése során kezdődött a falvak határának, telekviszonyainak rendezési folyamata, ami a környékbeli falvak közül Tölgyesen indult meg elsőként.³⁸ A rendelet 2 pozsonyi mérőben határozta meg az egytelkes jobbágyságok belső telkének nagyságát, és ez határozta meg a település jellegzetes, mérnöki módon kijelölt szalagtelkeinek rendszerét is.

Ipolytölgyes története során főként magyarok által lakott település volt (*2. ábra*).³⁹ Népessége az 1780-as évektől egészen napjainkig lényegében alig ingadozott, 400 fő körül volt, ami alól csak az 1920 és 1960 közötti időszak képez kivételt, amikor a

2. ábra. Ipolytölgyes népességszámának változása a lakosok anyanyelvi megjelölésével
(Forrás: Klinger 2000. 113–114)

Figure 2. Changes in the population of Ipolytölgyes together with the mother tongues of the inhabitants (Source: Klinger, 2000, 113–114.
[grey: Hungarian; yellow: Romanian; blue: Wendish, Slovenian; red: other])

³⁷ Ormándy Miklós (1846–1911) a kegyesrend tagja, Nyitrán végzett teológiai tanulmányok után 1873-ban szentelték pappá. Természettudományból és vegytanból 1880-ban a kolozsvári egyetemen szerzett tanári oklevelet, doktori fokozatot pedig 1881-ben. 1888-tól tíz éven át Sátoraljaújhelyen házfőnök és igazgató volt, 1900-tól pedig haláláig Budapesten volt tanár. Természettudományi kutatásai, tankönyvei kiemelkedő fontosságúak, legkedvesebb munkája az 1911-ben megjelent *Mesék a virágokról*. Ormándy Ipolytölgyes híres szülötte, lakóháza kiemelt jelentőségű épület. 2018-ban állított emléktábla hirdeti munkásságát.

³⁸ Koczó 2005. 41.

³⁹ Mindezt az 1526 előtt előforduló jobbágyságok is bizonyítják, például: Wagó, Luce, Polgár, Horváth, Sagy. Ld.: Koczó 2005. 25.

lélekszám meghaladta az ötszázat. A népességében a szlovákság és más nemzetiségek megjelenése nem volt jellemző.⁴⁰

A község mai szerkezete részben őrzi a történeti állapotokat, növekedésével, fejlődésével azonban meg is változott az eredetihez képest. Az Első Katonai Felmérésen látszik, hogy az egész település a mai Kossuth utcából állt, amelynek az akkor még szabályozatlan, Ipoly felőli végét a templom zárta le, vagyis a település zsákfalu volt. Az egykori főutca, ahol ma is a leghagyományosabb házak vannak, igen széles. A középén lévő, ma parkosított sávon az Első Katonai Felmérés és a helyiek elmondása szerint egykor épületek álltak.⁴¹ Történeti jelentőségüknél és értékeiknél fogva a felmérőtáborban dokumentált porták is (egy kivétellel) mind a Kossuth utcában találhatóak.

Az egykori zsákfalun kívüli településrész a későbbiekben alakult ki. A Kossuth utcára merőleges Petőfi utca mai fő utca jellegét a Szobot Vámosmikolával összekötő észak–déli irányú út megépítésével kapta. Ez már csak a Harmadik Katonai Felmérésen (1869–1887) látszik, tehát egy 19. században végbement változás eredménye.

A 19–20. század során számos alkalommal változott a község közigazgatási besorolása. Az 1880-as években Tölgyes Hont megye Szalkai járásához tartozott, majd a századforduló évében a Szobi, az 1910-es években, a Vámosmikolai, az 1920-as években pedig újra a Szobi járáshoz sorolták. Hasonló változások mentek végbe a terület megyei besorolásában is, míg végül 1960 után Pest megyéhez került.⁴² A második világháború során, 1944-ben vagy 1945-ben Ipolytölgyes hadszíntér volt, ezért a lakosságot Nagymarosra telepítették, ami nagy károkat okozott a falu tárgyi és kulturális értékeiben.⁴³

A FELMÉRŐTÁBORRÓL

Az Építészettörténeti és Műemléki Tanszék sokéves hagyományának⁴⁴ megfelelően 2017. június 21. és 26. között felmérőtábort szerveztünk ezen a természeti és építészeti értékekben bővelkedő helyszínen.⁴⁵ Amellett, hogy a hallgatók testközelből ta-

⁴⁰ Klinger 2000. 113–114.

⁴¹ Tóth 2010–2011. 2.

⁴² Az 1920-as években ekkor azonban a megyei besorolás változott, ugyanis ekkor Hont és Nógrád közigazgatásilag egyelőre egyesített megyéje lett a tágabb értelmű megyei besorolás, később hasonló módon, az 1941. évben Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyéhez került. Az 1949-es évben már Nógrád megye a hivatalos közigazgatási egysége – méghozzá szűkebben a Szobi járással, míg a járás Pest megyéhez került, így az 1960. évi adatok már ezen egységet mutatják – tulajdonképp mind a mai napig (Koczó 2005. 45).

⁴³ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E14856-os jelzet.

⁴⁴ Kalmár 2010.

⁴⁵ A felmérőtábor Ipolytölgyes Község Önkormányzata, Pest Megyei Kormányhivatal Erdi Járási Hivatala Építési és Örökségvédelmi Osztálya, valamint Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építész-mérnöki Kar Építészettörténeti és Műemléki Tanszéke együttműködésével, Fehér Krisztina és Kovács Máté Gergő doktoranduszok, valamint Gyetvainé dr. Balogh Ágnes és dr. Rabb Péter egyetemi adjunktusok szakmai felügyeletével valósult meg.

mulmányozhatták, értelmezhatték a történeti építészet szerkezeteit, egy gazdag múlt, máig élő hagyományokkal rendelkező település életébe nyerhettünk betekintést, fokozatosan bontakozott ki számunkra az a rengeteg, önmagában aprónak tűnő, ámde Magyarország nemzeti kultúrája szempontjából felbecsülhetetlen érték, ami a települést jellemzi. A felmérés során nem csupán a helyi téralakítási sajátságokkal, egyedi szerkezeti megoldásokkal, de a területre jellemző elnevezésekkel, és a ház különböző részeihez kapcsolódó hagyományokkal is megismerkedhettünk.

A felmért házak egy kivétellel a település legrégebbi főutcájában, a Kossuth utcában találhatók. A rajzok mellett minden esetben adatlap készült, amely rögzítette a beépítésre, főbb épületszerkezetekre, tüzelő- és egyéb berendezésekre, az épületek állapotára, használatára vonatkozó információkat. A Kossuth utca 19–20. számú háztól eltekintve, ahol csak az utcai homlokzat mérését végeztük, minden háznál készült helyszínrajz és 1:50-es léptékű földszinti és tetőszinti alaprajz, hosszszelvény, keresztmetszetek, utcai és udvari homlokzati rajzok és részletrajzok. A helyszíni munkát a léptékhelyes felmérési manuálék készítése és a mérés képezte. Ezt követte a számítógépes CAD programban történő felszerkesztés. A felmérőtáborban készült rajzok és megfigyelések alapján a továbbiakban Ipolytölgyes szerkezetének, portáinak és népi építészeti jellegzetességeinek összefoglalására teszünk kísérletet.

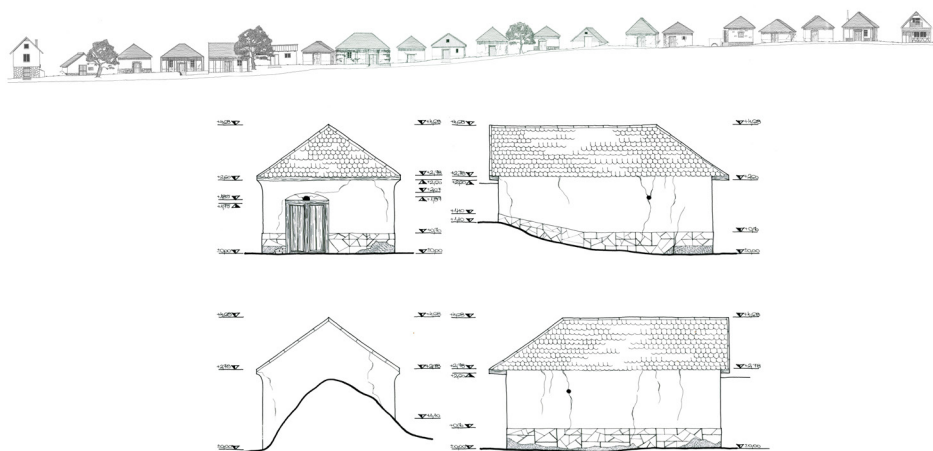
A táborban felmért porták: Kossuth utca 1. (felmérték: Kovács Rita Georgina, Jobbik Eszter); Kossuth utca 15. (felmérték: Fekete Bianka, Koller Domonkos, Somogyi Bálint); Kossuth utca 19–20. (felmérték: Fehér Krisztina, Kovács Máté Gergő); Kossuth utca 26. (felmérték: Jobbik Eszter, Koller Domonkos, Kovács Rita Georgina, Magyarai Andrea, Miklós Dorottya); Kossuth utca 44. (felmérték: Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Zöllner Zita); Kossuth utca 51. (felmérték: Magyarai Andrea, Miklós Dorottya); Petőfi utca 17. (felmérték: Fekete Bianka, Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Somogyi Bálint, Zöllner Zita).

Az Ipoly mentén fekvő falvakban, a folyó egykori árterének, ma jellemzően gátakkal védett, homokos, sóderes talajú sík területén, ekképpen Ipolytölgyesen is a mérnöki módon, szabályosan kimért utcák és az azokra merőleges telekosztás jellemző.⁴⁶ A Kárpát-medence számos más területéhez hasonlóan, itt is jellemző a nagycsaládi rendszer által kialakított porta, amely legközelebbi rokonságot a keleti-palóc területekkel mutat. Ipolytölgyesen a több család által lakott portát az épületsor hossza miatt *folyásnak* vagy *hosszú folyásnak* nevezik. Az első, kisebb telekrész a lakó- és gazdasági épületek együttese, melyet rendszerint a kerítéssel elválasztott gyümölcsös és veteményes kert követ. Ipolytölgyesen a kétbeltelkűség egyedi formája is megfigyelhető, ugyanis a község Ipolytól távolabb eső, dombos vidékén pincesor, egész pincefalu helyezkedik el. Itt a bor, burgonya és szálastakarmány tárolása mellett ezek feldolgozása is történt, jelenleg azonban leginkább pihezésre szolgál. A pincesorról a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének hallgatói Daragó László vezetésével 2002-ben szintén nyári tábor keretében készí-

⁴⁶ Mindez Mária Terézia úrbéri rendelete alapján szabályozott, jellemzően két pozsonyi mérő méretű telket jelent. Ld.: Koczó 2005. 54.

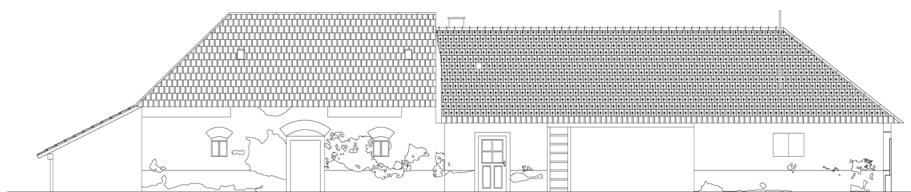
tettek felmérést, ami az egyes házak részletes rajzait, pincesor helyszínrajzát és jellemző utcaképet tartalmazza (3. ábra).

Az ipolytölgyesi hagyományos porták jellemzően kétsoros elrendezésűek,⁴⁷ ahol az egyik oldalon a lakóház helyezkedik el, ami mögött hosszanti elrendezésben gazdasági épületek vannak. Ez lehet istálló, de az eszközök tárolására szolgáló fedett-nyitott *szekerszín* is. A telek másik oldalán szintén hosszanti elrendezésben további melléképületeket (4. ábra), gyakran nyári konyhát építettek, az utcaképet eképpen a lakóházak és a valamivel kisebb melléképületek homlokzatának ritmusa

3. ábra. Az ipolytölgyesi pincesor utcaképének és egyik épületének 2002-ben készített felmérésrajzai
(Forrás: Építészettörténeti és Műemléki Tanszék)

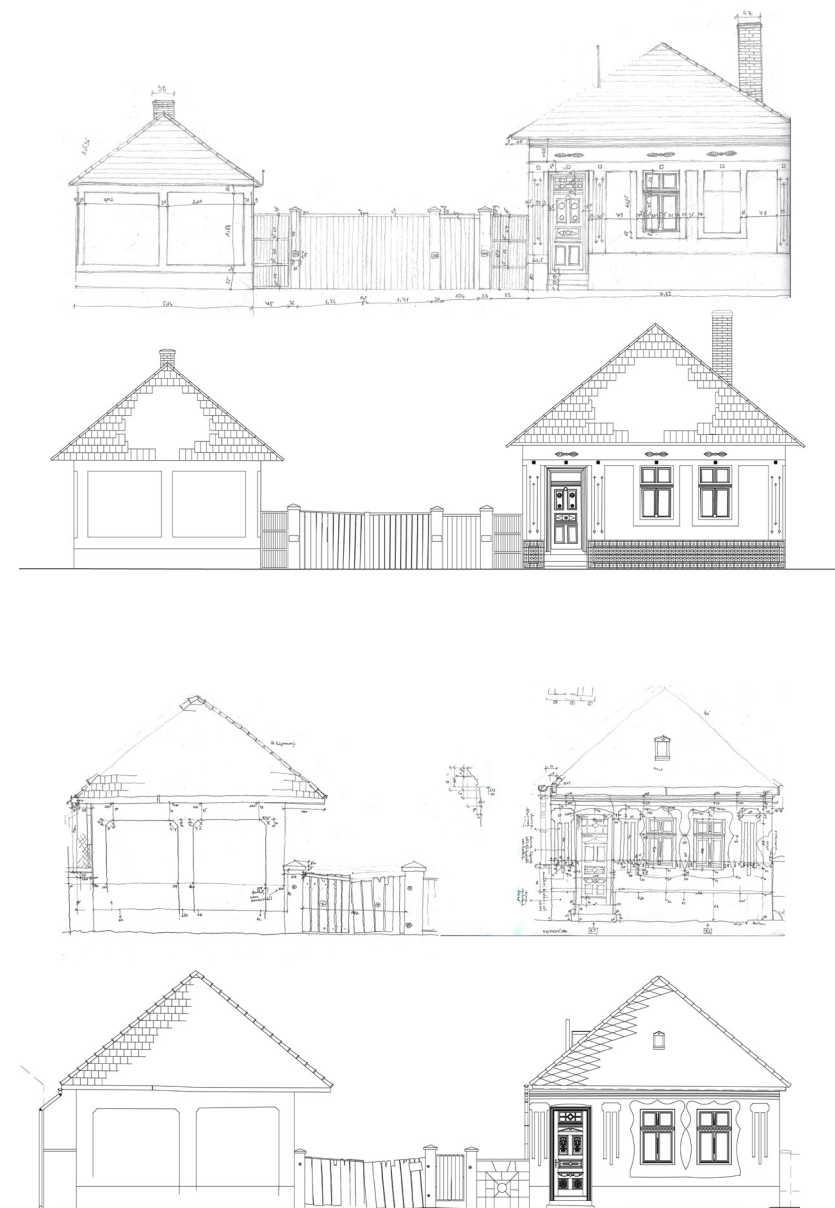
Figure 3. Drawings depicting the streetview and a building from the line of wine-cellars in Ipolytölgyes created during the 2002 survey
(Source: Department of History of Architecture and Monument Preservation, BME)

4. ábra. Hosszanti elrendezésű melléképület homlokzata, Kossuth utca 44.
(Forrás: Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Zöllner Zita rajza)

Figure 4. Longitudinal elevation of the auxiliary building, 44 Kossuth Street
(Source: survey drawing of Viktória Gyömbér, Noémi Kis, and Zita Zöllner)

⁴⁷ Istvánfi 2006. 126.

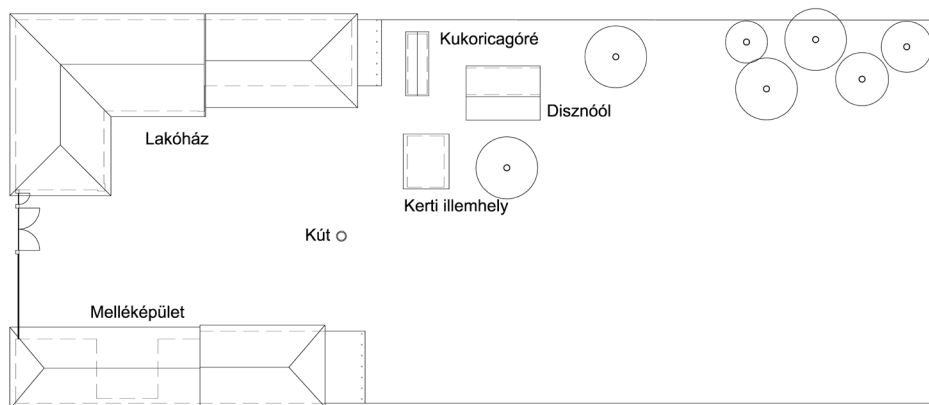
5. ábra. Lakó- és melléképületek utcai homlokzata, Kossuth utca 1., Kossuth utca 19–20.
(Forrás: Kovács Rita Georgina, Jobbik Eszter, Kovács Máté Gergő, Fehér Krisztina rajzai)

Figure 5. Exterior elevation of the residential house and the auxiliary buildings under
1 Kossuth Street and 19–20 Kossuth Street (Source: survey drawings of
Rita Georgina Kovács, Eszter Jobbik, Máté Gergő Kovács and Krisztina Fehér)

határozza meg (5. ábra). A gazdasági épületek között jellemző továbbá a magas talapzaton álló *hidasól*, ami csaknem minden felmért portánál megtalálható volt. A Kossuth utca 51-es számú ház különlegessége, hogy a nyári konyha alatt kis méretű verem van, mely tej tárolására szolgált, így ma is *tejcsarnoknak* nevezik. Az előtelek és a hátsó kert közt sok esetben merőlegesen álló *pajták* épültek (6. ábra). A 20. század első felében a telkeken gyakran 3–4 család is lakott.

*„Akkó még nem volt kereszt ház, mint most. Amikó köllött, mindig építettek hozzá, és a tetjít is könnyű vót befödni, mert fa sindölösök vótak. Azoknak a házaknak vót csak nagy isztrijük! De oszt ezek a házak leégtek és újra építették ezeket, cseréppel fedték be. A házon csak egy ablak vót, de az is kicsike, alig nagyobb, mint egy jó kiterített zsebkendő, oszt kívül még vót az ablakon egy vaslap. Ez vót, a gyakoribb a faluba, de akadt itt-ott salugátér is.”*⁴⁸

Az utcára merőlegesen két oldalt helyezkednek el a házak, melyek általánosságban kétszattatúak (ház + konyha), illetve háromszattatúak (első ház + konyha + szoba). Ezek a tipikus elrendezések a felmért házak alaprajzain is láthatók, de a legtöbb esetben időközben hozzáépítések történtek (7. ábra). A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában több ilyen hagyományos alaprajzú ház rajza és adatszerű leírása megtalálható az 1960-as évekből. Ezeket a Kossuth utcát és a Petőfi utcát ívesen összekötő Rákóczi és Dózsa György utcában mérték fel.⁴⁹ A házból (szoba) és *pitarból* álló épület padlására tipikusan kívülről, létrán lehet feljutni, ahogyan azt a felmérőtáborban dokumentált házaknál is láttuk. A régi kéthelyiséges elrendezéskor a szokásoknak megfelelően az idősebbek az utcafronton lévő szobában, a frissen házasodott

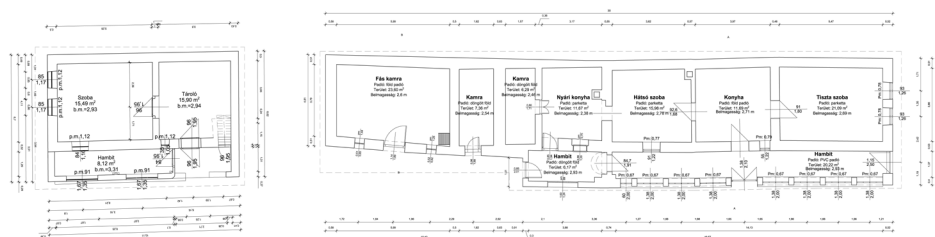

6. ábra. Tipikus ipolytölgyesi kétsoros elrendezésű porta, Kossuth utca 44.
(Forrás: Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Zöllner Zita rajza)

Figure 6. Typical Ipolytölgyes two-row lot under 44 Kossuth Street
(Source: survey drawing of Viktória Gyömbér, Noémi Kis and Zita Zöllner)

⁴⁸ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E7209-es jelzet.

⁴⁹ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E9076-os jelzet.

7. ábra. Két- és háromszobás lakóház alaprajza, Kossuth utca 51., Kossuth utca 26.
(Forrás: Jobbik Eszter, Koller Domonkos, Kovács Rita Georgina, Magyarai Andrea, Miklós Dorottya rajzai)

Figure 7. Floor plan of the triple-compartment residential house under 51 and 26 Kossuth Street
(Source: survey drawings of Eszter Jobbik, Domonkos Koller, Rita Georgina Kovács, Andrea Magyarai and Dorottya Miklós)

fiatalok pedig a kamrában aludtak, „*pedig akkor még nem vót meleg konyha*”.⁵⁰ A házak tájolására egységesen jellemző, hogy a jellegzetes tölgyesi tornác, vagyis a *hambit* a ház keleti oldalán helyezkedik el.

A *hambit* latin eredetű kifejezés, mely a „körüljárás”, „valamely tárgyat körülvevő tér” kifejezésből ered és oszlopos tornácot, vagyis *ambitust* jelent. A szó több más európai nyelvbe is átkerült, így cseh és lengyel területeken az *ambit*, szlovák területeken pedig a *hambit* alakváltozata ismert. Míg a magyar nyelvterületen főként az *ámbitus* alak jellemző, az Ipoly mentén, ekképpen Ipolytölgyesen a *hambit* alak él, ami szlovák nyelvi hatás következménye.⁵¹ A *hambit* olyan fedett-nyitott tér, amely a ház mindennapi életének fontos helyszíne. Ma már sajnos jellemző a *hambit* befalazása, de számos háznál még megfigyelhető (8. ábra). A *hambit* mellett az *isztori* kifejezés használata is jellemző. Erdélyi Zoltán 1962-ben Ipolytölgyesen feljegyezte, hogy annak a háznak, aminek nincs *hambitja*, *isztrialla* van.⁵² A mindennapi élet színtere mellett a *hambit*nek szakrális jelentősége is van. Sok esetben ugyanis vagy az első szobában, vagy a *hambiton* történt a ravatalozás, illetve betegség esetén is itt alakítottak ki fekvőhelyet. Mindez az Ipolytölgyesen gyűjtött hiedelmekben is gyakran tetten érhető:

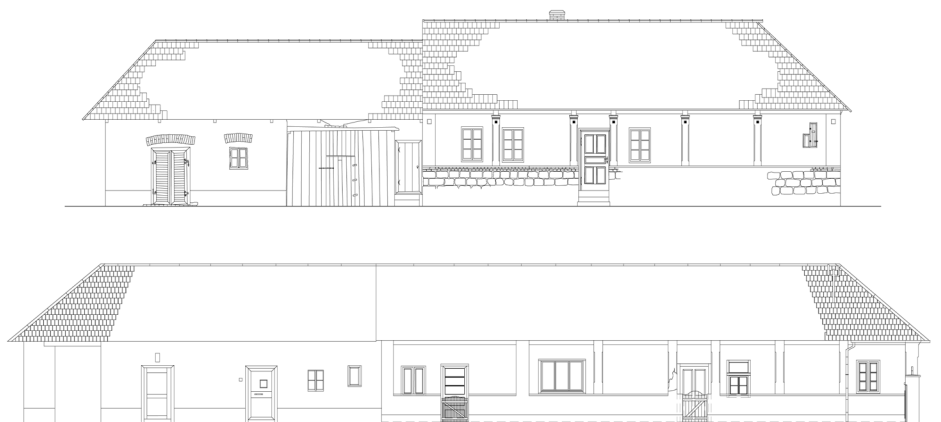
„...felesége, mikor meg akart halni, akkor nem feketett be a házba, hanem kint az *isztori* alatt volt csinálva neki egy ágy. Ott fekütt. Reggel mentem a tempomba azt meglátott: Jaj drága nénike, gyűjjen be, imádkozzon értem csak egy miatyánkot, mikor az urat felmutatjuk. Osz imádkoztam érte. Osz mikor mentem be, kérdeztem: no, hogyan van? – Drága nénikém nem félek most semmitől, nem látok most semmit. És meg is halt azon a napon. [...] Boszorka vót.”⁵³ Hasonló esetet örökített meg Bády László gyűjtése is: „Én ugyan nem hiszek a boszorkányokban, de velem történt már

⁵⁰ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár E7209-os jelzet.

⁵¹ Benkő 1967. 147.

⁵² Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár E7209-es jelzet.

⁵³ Diószegi 1962. 4.

8. ábra. Hambitus udvari homlokzatok, Kossuth utca 1., Petőfi utca 17.

(Forrás: Jobbik Eszter, Kovács Rita Georgina, Fekete Bianka, Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Somogyi Bálint, Zöllner Zita rajzai)

Figure 8. Yard elevations with hambit, 1 Kossuth Street, 17 Petőfi Street

(Source: survey drawings of Eszter Jobbik, Rita Georgina Kovács, Bianka Fekete, Viktória Gyömbér, Noémi Kis, Bálint Somogyi, Zita Zöllner)

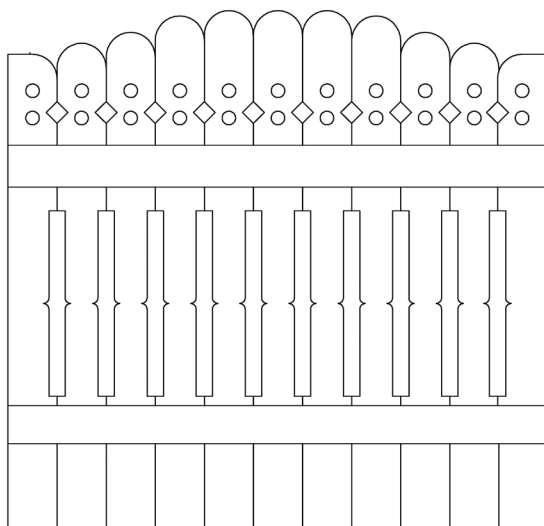
asszony koromban, hogy éjjel kopogtak az ablakon. Kimentem a hambitra, de nem találtam ott senkit, aztán hiába kerestem az ajtót, nem voltam képes betalálni, csak virradatkor. A boszorkány hibás nyomra vezetett.”⁵⁴

A hambitról az utcára nyíló díszes ajtó érdekessége, hogy küszöbét általában körülbelül egy méterrel a terep szintje fölé emelték, ami a halottakkal, temetéssel kapcsolatos szokásokra vezethető vissza. Ez az ajtó ravatalozás és a koporsó kivitele idején nyílt meg. Sok tornác építése a Börzsöny térségében az első világháború utánra tehető, mivel ekkor kezdték használni a *kölkezett szarufás* tetőszerkezetet, ami lehetővé tette a házak megszélesítését.⁵⁵ Az emelt küszöbös ajtók is ekkor jelenhettek meg. Számuk korábban bizonyára magasabb volt, néhány nagybörzsönyi és kemencei⁵⁶ példa azonban ma is mutatja, hogy a típus Ipolytölgyesen túl a térségre is jellemző volt. Nagybörzsönyben és Kemencén még látható olyan ajtó, amelynek magasztított küszöbje alatt csak felfalazás látható. Ipolytölgyesen ilyen eredeti formájában már egy ajtó sem látható, mindegyikhez utólag néhány lépcsőfokot illesztettek, eredeti kultikus szerepük tehát gyakorlatilag megszűnt (5. ábra). A koporsó kiadását szolgáló díszes ajtó más tájakon, például Baranya (Feked) és Tolna megyében is (Závod) jellemző.

⁵⁴ Bády 1977. 507–516.

⁵⁵ Halász–Suda 1977. 328.

⁵⁶ 1925-ben épült kemencei ház. (Kemence, Felszabadulás út 244.) Ld.: Novák 1977. 253, illetve Csáky 2010. 93.

9. ábra. Verőcke felmérési részletrajza, Kossuth utca 15.

(Forrás: Fekete Bianka, Koller Domonkos, Somogyi Bálint rajza)

Figure 9. Detail drawing of *verőcke* created during the survey, 15 Kossuth Street
(Source: survey drawing of Bianka Fekete, Domonkos Koller and Bálint Somogyi)

10. ábra. Verőcke díszített lécekből (Forrás: Franciscy József felvétele, Ipolytölgyes, 1962. Néprajzi Múzeum F170244-es jelzet)

Figure 10. *Verőcke*, made by ornamented slats (Source: photograph taken by József Franciscy, Ipolytölgyes, 1962. Hungarian Ethnographical Museum, shelf mark F170244)

A hambitról az udvar felé a gazdagon faragott kapu, a *verőcke* vezet (9–10. ábra). A *verőcke* a Börzsöny térségére jellemző ajtó. Perőcsényben és Szokolyán ha nem lécekből készült, hanem deszkából, *verőcének*, Diósjenőn *nyári ajtónak*, általánosságban pedig *saráglyának* vagy *saraglának* nevezték a házba vezető ajtón kívüli ajtót, ami nyáron megakadályozta, hogy a baromfi bemenjen a ház nyitott ajtaján.⁵⁷ A kifejezés szintűgy szlovák hatást tükröz, a szó jelentése: kiskapu.⁵⁸ A *dvere* (=ajtó) szóból kicsinyítőképzővel, vagyis diminutivummal képzett a *dverce*, *dvercek* (kis ajtó) kifejezés.⁵⁹ Nyitra megyében számos alakja ismert, ezek közül a legjellemzőbbek: *dévércé*, *verecce*, *verice*, *vericé*, *verécke*, *verekce*. Innen származik a *verőcke* szó, melyet a nyugati palócság is használ.⁶⁰

⁵⁷ Halász–Suda 1977. 319.

⁵⁸ Imre–Kálmán 1954. 506.

⁵⁹ Valló 1904. 562.

⁶⁰ Szinnyei 1897–1901. 596.

A Kossuth utca 15. ház udvari homlokzatát idővel beépítették, de eredetileg ennek is nyitott hambatja volt, amire verőcke vezetett. Egy a Néprajzi Múzeumban őrzött archív fényképfelvétel minden bizonnyal ennek a háznak a verőckéjéről készült (10. ábra). Összehasonlításunk alapján a képen látható verőcke megegyezik azzal, amelyik jelenleg a házhoz tartozó ólakra van felszerelve (9. ábra). A felmérések alapján az udvari homlokzatról rekonstrukciós rajz is készült (11. ábra).

A hambat tetőszerkezete tulajdonképp az épület tetőszerkezetének hosszabbításából jön létre. A szarufák vízcsendesítőben végződnek, melyek megfogására az eresz feletti *tiplifa* szolgál, ami szintén ipolytölgyesi sajátosság. A tetőszerkezetet faragott szarufák alkotják akácfa szeggel, amit Ese Ferenc mondott el nekünk a felmérőtábor ideje alatt. Ezt már Erdélyi Zoltán is rögzítette az 1960-as évekbeli gyűjtésekor. Itt rozsszalmából készült vert fedésről is igen részletesen beszámoltak. A szarufákat csak bárdolták (*lenyuzták*), amit több helyen a felmérőtáborban is láhattunk. Ha hosszabb szarufára volt szükség, a toldást *németkötésnek* nevezték.⁶¹ Ipolytölgyesen és a Börzsöny térségében elterjedt az ágasfa használata. Elnevezése *ágasfa* vagy *ágas*.⁶² Ennek az archaikus építésmódnak még láthatóak nyomai a faluban. A Kossuth

11. ábra. Meglévő udvari homlokzat és elvi rekonstrukciója, Kossuth utca 15.
(Forrás: Fekete Bianka, Koller Domonkos, Somogyi Bálint rajzai)

Figure 11. Present status of yard elevation and its theoretical reconstruction drawing, 15 Kossuth Street (Source: survey drawings of Bianka Fekete, Domonkos Koller, and Bálint Somogyi)

⁶¹ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E10404-es jelzet.

⁶² Ikvai 1977. 634.

12. ábra. Ágasfákkal alátámasztott tető a Kossuth utca 51. számú porta nyári konyhájánál
(Forrás: szerzők felvétele)

Figure 12. Roof supported by props under the lot of 51 Kossuth Street at the cook-house
(Source: photograph taken by the authors)

utca 51-es számú porta gazdasági épületeihez csatlakozó félnyereg tetőket ágasfával alátámasztott gerenda tartja (12. ábra).

Ipolytólgyesen a tüzelőberendezések közül a kályha neve *siska*, a kemencére a *kürtös*, *búbos*, *gurullyó* neveket használják.⁶³ Utóbbi a kemence tetejét jelenteti, ahol néha a gyerekek is aludtak.⁶⁴ A szobában régen *kuci* volt, amiben vékonyra hasogatott fát, *kucifát* égettek, és a pitvarba is átvilágított. A tüzelőberendezések megjelenése előtt a szabadkémény volt a jellemző, Erdélyi Zoltán 1968-ban még több szabadkéményes konyhájú házat dokumentált.⁶⁵

A házak díszítésére általánosan jellemző, hogy az utcai és az udvari homlokzatokon egyarán kisméretű kerámia díszítőelemek jelennek meg. Az utcai homlokzat lábazatának burkolására gyakran mintás, eredetileg padlóburkolatnak készült cementlapot használtak. A főhomlokzatokon szintén gyakori a vakolatsávós lizénaszerrű díszítés. Az eredeti utcafronton lévő tornácajtók ajtólapja szépen megmunkált, faragott váztablázatos, amelynek felső részén színes üveglapokkal kiképzett világí-

⁶³ Ikvai 1977. 634.

⁶⁴ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E10404-es jelzet.

⁶⁵ Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár E9076-os jelzet.

13. ábra. Díszített utcai homlokzatok, Kossuth utca 26., Petőfi utca 17.

(Forrás: Jobbik Eszter, Koller Domonkos, Kovács Rita Georgina, Magyarai Andrea, Miklós Dorottya, Fekete Bianka, Gyömbér Viktória, Kis Noémi, Somogyi Bálint, Zöllner Zita rajzai)

Figure 13. Arched ornament dressing on street fronts, 26 Kossuth Street, 17 Petőfi Street
(Source: survey drawings of Eszter Jobbik, Domonkos Koller, Rita Georgina Kovács, Andrea Magyarai, Dorottya Miklós, Bianka Fekete, Viktória Gyömbér, Noémi Kis, Bálint Somogyi, Zita Zöllner)

tőfelület van (13. ábra). Az utcai tornácvégi ajtó többek között az északi háztípus jellemzője is, főleg a Galga mentén.⁶⁶ Galgamácsán hasonló ajtót lehet találni, ez azonban a homlokzattól anyagában, síkjában, színében elkülönül, és viszonylag egyszerűbb kiképzésű. A faragások az eredeti ablakszerkezeteken is gazdag formavilágúak, amikből szerencsére még sok látható az utcai és udvari homlokzatokon.

⁶⁶ Istvánfi 2006. 207.

Erdélyi Zoltán Néprajzi Múzeum számára készített gyűjtése során a házak építésére vonatkozóan igen gazdag adatokat rögzített. Id. Hegedüs Mihály ipolytölgyesi lakos elbeszélése alapján a házépítéshez 50–60 cm mély alapot ástak, amit kövel és tömött földdel töltöttek fel, a tetejére pedig híg törekes sarat öntöttek. A ház lábazatát 40–100 cm magasságig kőből rakták. A falazat régebben sárfal volt, utóbb pedig 10–30 cm vastag vályogfal. Az ágyssarat a ház közelében készítették: *„A falat villával rakták fel. A földet előre behordták az udvarra, ott ágyssárt csináltak. Elterítették a földet, megöntözték, törekkal szalmával beszórták, lóval vagy szarvasmarhával meggyuratták. Utána kapával átvágták, és újra gyuratták.”* A falat 80–90 cm magasságú vereszlámként rakták (három vereszla adta a teljes magasságot), amiket ásóval megfaragtak, és 1–2 hónapig száradni hagytak. A második vereszlába a hosszfalakon (vezérfal) 12/12 cm-es sárgerendát fektettek merevítésnek. A teljesen kiszáradt falra 10/10 cm-es sárkoszorút tettek.⁶⁷ Az építéshez használt kő a falu külterületén található kőbányából származik. A dülönevek között megtalálható Bánya-hegy a hegy oldalában lévő kőbányákat jelöli, amelyek belsejében nagyobb vájatok lehetnek, mert egyes helyeken kongó hangot ad, a helybeliek elmondása szerint pedig az üregekben egyszer eltűnt egy tölgyesi ember.⁶⁸ A Bánya-hegyen található szürkésbarna kő mellett az ún. Régibányából világosabb követ bányásztak, emellett a patakok medréből származó kövek és kavicsok, illetve agyag, szalma, nád és a Börzsönyből származó fa alkotta a főbb építőanyagokat. A mai község lényegében az egykori ártéren fekszik, emiatt a kavicsos-sóderes talajon a kútásás eredményes vállalkozásnak számított. A mintegy 1–1,5 méter átmérőjű ásott kutakat a magas talajvízszint miatt nem kellett túlságosan mélyre ásni, ahogyan azt az ipolytölgyesi adatközlők elbeszélték.⁶⁹

Szerencsére még sok esetben változatlanul fennmaradtak a jellegzetes, archaikus ipolytölgyesi házak, gyakori azonban, hogy változás történt mind az egykori porta funkcionális használatában, mind az egyes épületek formálásában. Gyakran előfordul, hogy a gazdasági épületek napjainkban is változatlan formájukban, az eredeti használatukban megtalálhatók, mégis, mivel a második világháborút követően a nagycsaládi rendszer sok esetben felbomlott, az egyes épületek, épületrészek funkciói is megváltoztak, és a gazdasági épületeket lakás céllal átalakították. Jellemző ezenkívül a házak utcafronti szakaszán a merőleges irányba történő bővítés, amelyre a Kossuth utca 44-es számú ház is példa. Az L alakú bővítés során az épület hagyományos tetőformája, ablakosztása és a nyílásszárók formája is megváltozott. A Kossuth utca 44-es ház homlokzatán ma ajtó és két nagy méretű ablak nyílik, eredeti formájában azonban nagy valószínűséggel megegyezett a templom melletti, szintén L alakban bővített tájház négyablakos elrendezésével. Ennek mintájára a felmérési rajzok segítségével elkészítettük a Kossuth utca 44-es számú ház homlokzatának elvi rekonstrukcióját.

⁶⁷ Néprajzi Múzeum Ethnológia Adattár E10404-es jelzet.

⁶⁸ Hála 1977. 614.

⁶⁹ Koczó 2005. 56.

Szintén bővítési mód a hambit befalazása, zárt térré való átalakítása. A felmérőtábor során ezzel a jelenséggel több ház esetében is találkoztunk. A felmérési rajzok alapján igyekeztünk javaslatot adni a hiteles helyreállítás módjára a hambit eredeti alakjának rekonstrukciós rajzaival. A Kossuth utca 15. és 51. számú ház hambitján az oszlopok közeit befalazták és nagyméretű ablakokkal látták el. A belsőben azonban még láthatóak voltak az eredeti oszlopok, mert lábazatuk és fejezetük kiugrott a falsíkból. A felmérési rajzok segítségével ezért lehetővé vált az udvari homlokzatok eredeti nézetének elvi rekonstrukciója (11. ábra).

ZÁRSZÓ

A felmérőtábornak több szempontból nagyon fontos és jelentős tanulságai, hozadéakai voltak.⁷⁰ Az építészmérnök hallgatókkal együtt töltött helyszíni munka feltárta Ipolytölgyes építészeti és történeti értékeit. A porták és házak bejárása, a tulajdonosokkal folytatott beszélgetések kulturális örökségünkre vonatkozó adatok rögzítését tették lehetővé, ami talán átörökíti ezeket az értékeket az utókor számára. A helyszínen készített felmérési manuálék megrajzolása az építészhallgatók rajzi és szerkezeti ismereteit fejlesztették, akik eközben megtapasztalták, hogy a népi építészeti emlékekhez szorosan kötődik azok elbeszélte története, és szobáikban, padlásukon lévő gazdag berendezési tárgyai, a lakóik mindennapi életének eszközei.

2018 júniusában Radnai Bertalan *Múltunk jövője* címmel ünnepélyes konferenciát rendezett Ipolytölgyesen, amelynek legfőbb célja a község történeti értékeinek, a helytörténeti munkáknak és az ebben a szellemben történt eseményeknek a bemutatása, ünneplése volt.

BIBLIOGRÁFIA / REFERENCES

- Anonymus Anonymus: Gesta Hungarorum. Ford. / Transl.: Pais Dezső. In: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. [Anthology to the history of old Hungarian literature. Middle Ages (1000–1530)]. Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtudományi Intézet, Budapest 1991.
- Bády 1977 Bády László: Népi gyógyászati emlékek Ipolytölgyesen. [Folk therapeutic written records in Ipolytölgyes.] In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatus 5. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. [Ethnography of Börzsöny. Studia Comitatus 5. Studies from the museums of Pest county.] Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. [Directorate of Museums of Pest County.] Szentendre 1977. 507–516.
- Benkő 1967 Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1. A–GY* [The historical-etymological dictionary of the Hungarian language 1.] Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

⁷⁰ Nagy 2017.

- Castiglione 1971 n. n.: Ipolytölgyes. In: *Archäologische Forschungen 1969. Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. Szerk.: Castiglione László. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest 1971. 142.
- Csáky 2001 Csáky Károly: *A Középső-Ipoly menti palócok népi hiedelemvilága. Egy határ menti régió népi hiedelemrendszere*. [The folk beliefs of the Palóc People Central Ipoly side. The folk belief-system of a region along the border.] Nap Kiadó, Dunaszerdahely 2001.
- Csáky 2003 Csáky Károly: *A Dunától a Szitnyáig. Településtörténeti barangoló*. [From the Danube to the Szitnya. Roaming in settlement history.] KT Könyv- és Lapkiadó, Révkomárom 2003.
- Csáky 2010 Csáky Károly: *Falumúzeumok, tájházak, néprajzi gyűjtemények az Ipoly és a Garam mentén I.* [Village museums, ethnographical village museums, ethnographical collections along the Ipoly and the Garam I.] Lilium Aurum, Dunaszerdahely 2010.
- Diószegi 1962 Diószegi Vilmos: „Néphitgyűjtés” – Főleg rontás, varázslás, gyógyítás, boszorkány stb. [“Folkways-collection” – mainly charms, magic, witchcraft, etc.] Néprajzi Múzeum, Budapest 1962. május [May]. (Néprajzi Múzeum, Ethnologiai Adattár [Ethnographical Archives of the Hungarian Ethnographical Museum], EA 7070)
- Fekete 1936 Fekete Lajos: Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmáni-törökben. [Toponyms evolved from body part names in the Ottoman-Turkish.] *Magyar Nyelv* 32 (1936) 288–291.
- Hála 1977 Hála József: Földrajzi nevek az Ipoly mentén. [Geographical names on the Ipoly side.] In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatus 5. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból* [Ethnography of Börzsöny. Studia Comitatus 5. Studies from the museums of Pest county.] Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 1977. 585–626.
- Halász–Suda 1977 Halász Péter – Suda Vilmos: A népi építészet és a lakáshasználat változása a Börzsöny vidékén. [Folk architecture and the changes in the use of dwelling around Börzsöny.] In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatus 5. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. [Ethnography of Börzsöny. Studia Comitatus 5. Studies from the museums of Pest county.] Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 1977. 309–355.
- Ikvai 1977 Ikvai Nándor: Az Ipoly menti falvak néprajzi képe. A „felderítő kérdőív” tanulságai. [The ethnographical picture of the villages along Ipoly river. The lessons of the “exploratory questionnaire”.] In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatus 5. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. [Ethnography of Börzsöny. Studia Comitatus 5. Studies from the museums of Pest county.] Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 1977. 627–646.
- Ikvai 1993 Ikvai Nándor: Tradition und Innovation in den Bauerndörfern des Gebirges Börzsöny. *Acta Ethnographica* 38 (1993) 1–3. 94–144.
- Imre–Kálmán 1954 Imre Samu – Kálmán Béla: A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga. [The dialectal words of the Slovakian linguistic atlas collection.] *Magyar Nyelv* 50 (1954) 501–506.
- Istvánfi 2010 Istvánfi Gyula: *Az építészet története. Őskor, népi építészet*. [The history of architecture. Prehistory, vernacular architecture.] Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2006.
- Kalmár 2010 Kalmár Miklós: A „140 éves az építészettörténet-oktatás a Műegyetemen” című programsorozat eseményei. [The events of the series of programs entitled “History of architecture education is 140 years old at the Budapest University of Technology and Economics.”] *Építés – Építészettudomány* 38 (2010) 3–4. 179–185.

- Kiss 1997 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. [Etymological dictionary of geographical names.] Akadémiai Kiadó, Budapest 1997.
- Kiss 2017 Kiss Jenő: A nyelvjárások. [The dialects.] In: *A magyar nyelv jelene és jövője*. [The present and future of the Hungarian language.] Szerk.: Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest 2017. 199–221.
- Klinger 2000 Klinger András (szerk. / ed.): *Magyarország történeti statisztikai helység-névtára – 15. Pest megye*. [The historical, statistical gazetteer of Hungary – 15. Pest County.] Központi Statisztikai Hivatal. [Hungarian Central Statistical Office.] Budapest 2000.
- Koczó 2005 Koczó József: *Sagh alias Twlges. Ipolytölgyes Község történeti és néprajzi képe. Honti Füzetek 7*. [The historical and ethnographical picture of Ipolytölgyes municipality. Honti booklets 7.] Ipolytölgyes Község Önkormányzata. [Municipality of Ipolytölgyes.] Ipolytölgyes 2005.
- Nagy 2017 Nagy Gábor et al. (szerk. / ed.): *Egy kis mustra 2017. Műemléki helyreállítások Pest megyében és a Keleti, Nyugati Pályaudvaron*. [A little muster 2017. Monument restoration in Pest county and at the Keleti and Nyugati Station.] Pest Megyei Kormányhivatal. [Government Office of Pest County.] Budapest 2017. 40–41.
- Novák 1977 Novák László: A Börzsöny északnyugati vidékének település-néprajzi viszonyai. [The settlement ethnographical conditions of the North-western part of Börzsöny.] In: *Börzsöny néprajza. Studia Comitatusia 5. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. [Ethnography of Börzsöny. Studia Comitatusia 5. Studies from the museums of Pest county.] Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. [Directorate of Museums of Pest County.] Szentendre 1977. 243–308.
- Ottományi 2008 Ottományi Katalin: Késő római – kora népvándorlás kori településrészlet Biatorbágyról. [Late Roman – early migration period settlement section from Biatorbágy.] *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008) 133–197.
- Szinnyei 1897–1901 Szinnyei József: *Magyar tájszótár 2. kötet*. [Hungarian dialect dictionary, Vol 2.] Hornyánszky, Budapest 1897–1901.
- Tari 2000 Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. [The Middle Age churches of Pest county.] Studia Comitatusia 27. Szentendre 2000.
- Tóth 2010–2011 Tóth Gábor: *Ipolytölgyes. Érték vizsgálat és helyi védelmi javaslat*. [Value analysis and local protection proposal.] Házi dolgozat, Műemlékvédelmi Szakmérnöki Képzés, 2010–2011. őszi félév. [Written assignment, Moutment Preservation Expert Engineer Training, 2010–2011. autumn semester.]
- Tölgyesi gyökerek* n. n.: *Tölgyesi gyökerek. Képek Ipolytölgyes múltjából*. [Pictures from the past of Ipolytölgyes.] 1. és 2. szám. Ipolytölgyes Község Polgármesteri Hivatala. [Local authority of Ipolytölgyes Municipality.] Ipolytölgyes 2016.
- Tölgyesi ténykép album* n. n.: *Tölgyesi ténykép album. Ipolytölgyes népi építészeti értékeinek felmérése 2017*. [Tölgyes fact picture album. Survey of the folk architecture values of Ipolytölgyes, 2017.] Ipolytölgyes Község Önkormányzata. [Local Government of Ipolytölgyes Municipality.] Ipolytölgyes 2018.
- Valló 1904 Valló Albert: Tót jövevényszók. [Tót loan words.] *Magyar Nyelvőr* 33 (1904) 558–572.
- Vargha 1958 Vargha László: *Adatok Pest megye népi építészetéhez V*. [Data to the folk architecture of Pest county 5.] Kézirat / *Manuscript* 1958. (Fellelhető: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár. [Found in: Ethnographical Archives of the Hungarian Ethnographical Museum] E19113)